

- ⁵ У 1976—1977 рр. О. О. Масленников розкопав ще 14 кам'яних ящиків. Див.: Масленников А. А. О населении прибрежных районов Восточного Крыма в VI—I вв. до н. э. — СА, 1980, № 1, с. 61.
- ⁶ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975, с. 247.
- ⁷ Щеглов А. Н. Тарханкутская экспедиция в 1969—1975 гг. — КСИА АН СССР, 1978, № 156, с. 61.
- ⁸ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978, с. 49.
- ⁹ Генинг В. Ф., Борзунов В. А. Методика статистической характеристики и сравнительного анализа погребального обряда. — ВАУ, 1975, вып. 13.
- ¹⁰ Там же, с. 44.
- ¹¹ Там же, с. 59.
- ¹² Там же.
- ¹³ Корпусова В. М. Про населення хори античної Феодосії. — Археологія, 1972, 6, с. 42—43.
- ¹⁴ Корпусова В. М., Орлов Р. С. Указ. соч., с. 75; Корпусова В. Н. Некрополь Золотое. — Киев, 1983, с. 5, 83.
- ¹⁵ Масленников А. А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э. — М., 1981, с. 27.
- ¹⁶ Кругликова И. Т. Указ. соч., с. 248.
- ¹⁷ Корпусова В. М. Про населення хори античної Феодосії, с. 42.
- ¹⁸ Яковенко Є. В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е. — К., 1974, с. 36—37.
- ¹⁹ Корпусова В. М. Про населення хори античної Феодосії, с. 46.
- ²⁰ Масленников А. А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э., с. 22.
- ²¹ Корпусова В. М. Про населення хори античної Феодосії, с. 46.
- ²² За винятком кам'яних ящиків 1, 2 розкопу другого могильника Золоте. Див.: Масленников А. А. Раскопки некрополя эллинистического времени у с. Золотое, с. 85.
- ²³ Корпусова В. М. Населення хори античної Феодосії, с. 43.
- ²⁴ Там же, с. 43, рис. 2, 7.
- ²⁵ Масленников А. А. О населении прибрежных районов Восточного Крыма в VI—I вв. до н. э., с. 7.

Д. Н. КОЗАК, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ

Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис. н. е.

При розгляді археологічного аспекту проблеми етногенезу слов'ян слід прийняти до уваги епоху, що охоплює першу чверть I тис. н. е., адже саме на початку цього періоду відбувається криза культур з латенськими традиціями, представленими, зокрема, зарубинецькими і пшеворськими старожитностями (рис. 1; 2), а наприкінці між Західним Бугом, Дністром і Дніпром з'являються нові утворення: київська, черняхівська і вельбарська культури. Якщо пізньолатинський і пізньоримський часи характеризуються відносною стійкістю культур і тому краще піддаються реконструкції на основі археологічних джерел, то хід процесів на цій території в I—II ст. зрозуміти важче. Між тим саме тут наявний ключ до розуміння історичної долі зарубинецьких племен, генезису черняхівської і київської культур. Суттєві етнокультурні зрушення цього періоду стали важливою ланкою в формуванні частини слов'янських племен.

До недавнього часу ранньоримський період Буго-Дністровського лісостепового Правобережжя можна було охарактеризувати лише за нечисельними липицькими і липицько-зарубинецькими старожитностями у Верхньому Подністров'ї¹, а також окремими пам'ятками, розташованими на периферії зарубинецької і пшеворської культур. До останніх відносяться могильник у Гриневичах Великих на Західному Бузі² (ПНР), кілька поселень і могильник Рахни на Південному Бузі³, поселення Лютиж у Середньому Подніпров'ї⁴. Одночасно здійснені спроби культурно-етнічної інтерпретації цих старожитностей. П. М. Третьяков висловив припущення про змішання тут рис зарубинецької і пшеворської культур⁵, Ю. В. Кухаренко об'єднав більшість цих пам'яток з пізньолатенськими старожитностями Подністров'я і відніс їх до культур Поянешти-Лукашівка, яка, на його думку, належала бастарнам⁶,

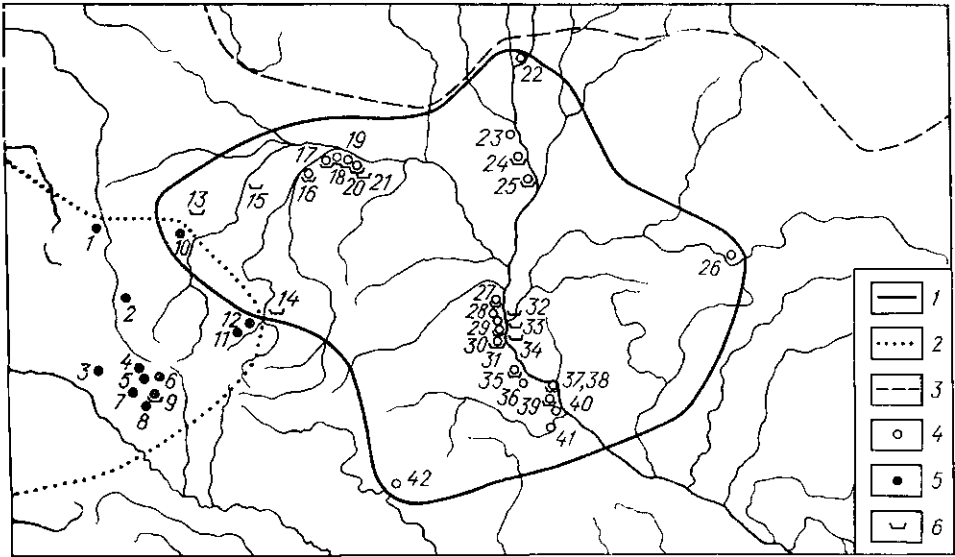

Рис. 1. Зарубинецька культура і пам'ятки шеворської культури верхів'їв Дністра і Західної Волині на рубежі I в I ст. н. е.

1 — Вербковіці; 2 — Бендога; 3 — Поповичі; 4 — Чишки; 5 — Пасіки-Зубрицькі; 6 — Підберіці; 7 — Черепин; 8 — Комарно; 9 — Гринів; 10 — Підріжжя; 11 — Острів-Варковецький; 12 — Ліпа; 13 — Черск; 14 — Могиляни; 15 — Іванчичі; 16 — Отвержичі; 17 — Велемичі I, 18 — Велемичі II; 19 — Вороніно; 20 — Казаргатъ; 21 — Семурадці; 22 — Кістені; 23 — Милоград; 24 — Горошків; 25 — Чаплин; 26 — Харівка; 27 — Козаровичі (урочище Цегельня); 28 — Лютіж; 29 — Оболонь; 30 — Корчувате; 31 — Пирогів; 32 — Хотянівка; 33 — Пухівка; 34 — Погреби; 35 — Дівч-Гора; 36 — Гребені; 37 — Монастир'юк; 38 — Зарубинці; 39 — Бабина Гора; 40 — Пилипенкова Гора; 41 — Сахівка; 42 — Мар'янівка.

Умовні позначення: 1 — межа зарубинецької культури; 2 — межа шеворської культури; 3 — межа балтських культур лісової зони (за В. В. Седовим та ін.); 4 — поселення зарубинецької культури; 5 — поселення шеворської культури; 6 — могильники зарубинецької культури.

В. Д. Баран виділив їх в окрему культурно-хронологічну групу і розглядав як один із субстратів черняхівської культури⁷. Недостатня вивченість старожитностей першої чверті I тис. н. е. породила також гіпотезу про існування в рамках досліджуваного регіону, на території Східної Волині, археологічно невловимої культури, що відображає даний етап слов'янської історії⁸.

Завдяки систематичним археологічним дослідженням на Західній Волині, в Подністров'ї і Середньому Подніпров'ї відкрито ряд нових пам'яток післязарубинецького і дочерняхівського часу. Це поселення в Вербковіцах, Підріжжі, Хорові, Боратині I, Гірці Полонці II на Західній Волині, у Підберіцях, Зубрі, Давидові, Пасіках-Зубрицьких, Сокильниках I у Верхньому Подністров'ї⁹, у Бернашівці, Оселівці, Великій Слобідці II у Середньому Подністров'ї, у Казаровичах, Гринях 1 і 2, Оболоні, Дівч-Горі, Сушках 2 у Середньому Подніпров'ї. Суттєво розширена джерелознавча база дає можливість розглянути етнокультурний розвиток у перших століттях нашої ери на території Дністро-Дніпровського межиріччя поетапно, як систему.

Слід відзначити, що археологічна картина цього часу характеризується значним черезсмузжям мінливістю культурних явищ. Їх вивчення надзвичайно складне, а тому вимагає особливого підходу. Найбільш перспективним є детальне вивчення порівняно невеликих територій у відносно короткий відрізок часу. Це дозволяє зіставити місцеву культуру з синхронними культурними групами інших територій, виділити основну тенденцію культурно-історичного процесу, визначити динаміку розвитку окремих пам'яток і культури загалом.

У даній статті ми ставимо своїм завданням проведення порівняльного аналізу старожитностей першої чверті I тис. н. е. Подністров'я, Західної Волині і Середнього Подніпров'я. При цьому основна увага

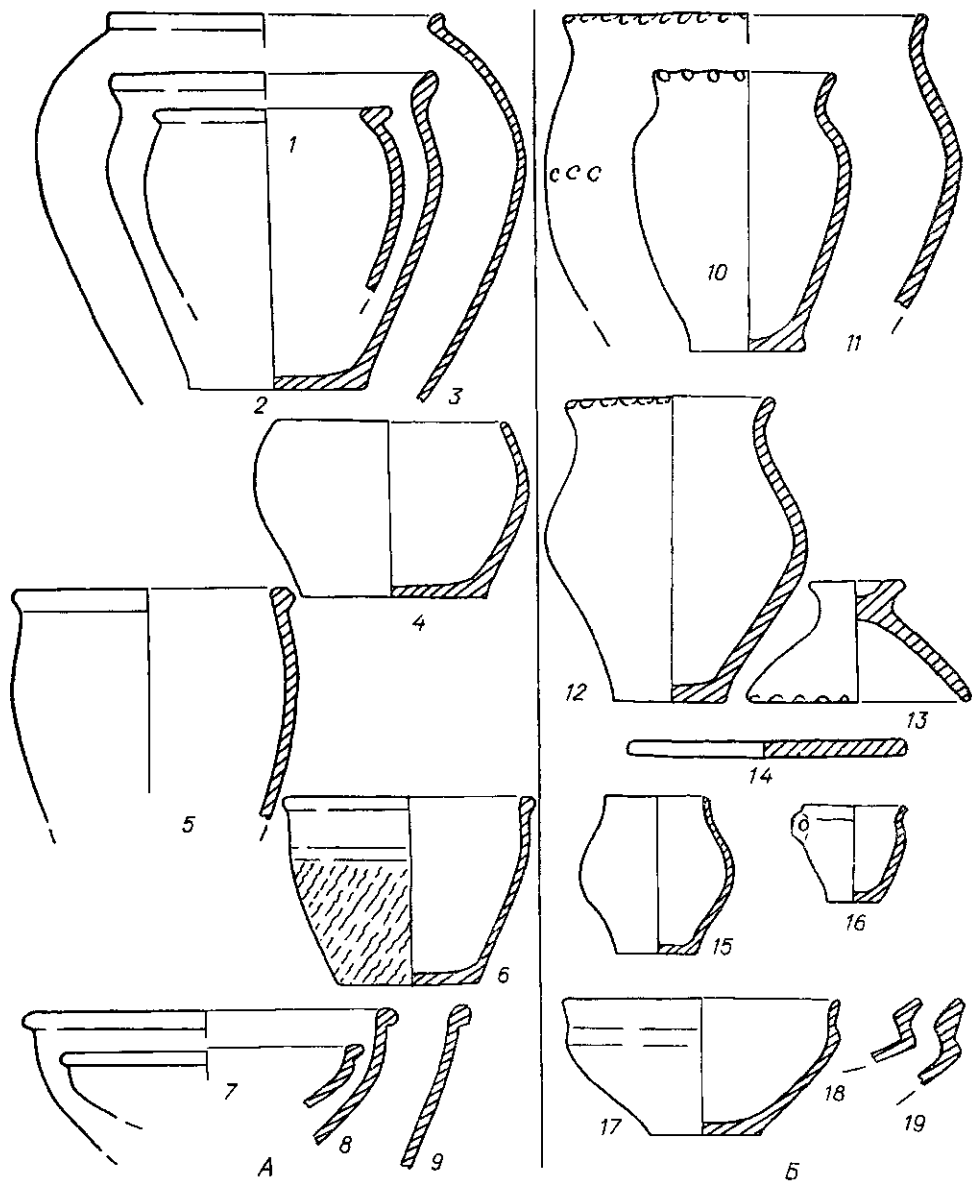

Рис. 2. Основні форми посуду з поселень рубежу I ст. н. е. пшеворської культури Верхнього Подністров'я та Західної Волині (А) і зарубиньської культури Середнього Подністров'я (Б).

1—5, 10—14 — кухонна і тарна кераміка; 6—9, 15—19 — столовий посуд (1; 8 — Чишки; 2; 3; 9 — Пасіки-Зубрицькі; 5—7 — Підберізіці; 10 — Зарубинці (Мала Гірка); 11, 13—16 — Пилипенкова Гора; 12 — Балико-Щучинка; 17 — Ходорів; 18, 19 — Бабина Гора.

приділяється матеріалам поселень, оскільки могильники цього періоду мало досліджені. Якщо між пам'ятками цих територій виявиться достатня кількість спільних елементів, то можна припустити, що подібні пам'ятки знаходяться і на недостатньо вивченій території Східної Волині, що розділяє ці райони України, а також, можливо, в суміжних областях.

Розглянемо передусім етапи розвитку пам'яток I—II ст. н. е. Київщини. На жаль, стратиграфовані комплекси, які б відносилися до різних періодів на одній пам'ятці, майже відсутні. У зв'язку з цим запропонована в літературі періодизація вказаних старожитностей базується переважно на аналізі датуючих знахідок і кераміки.

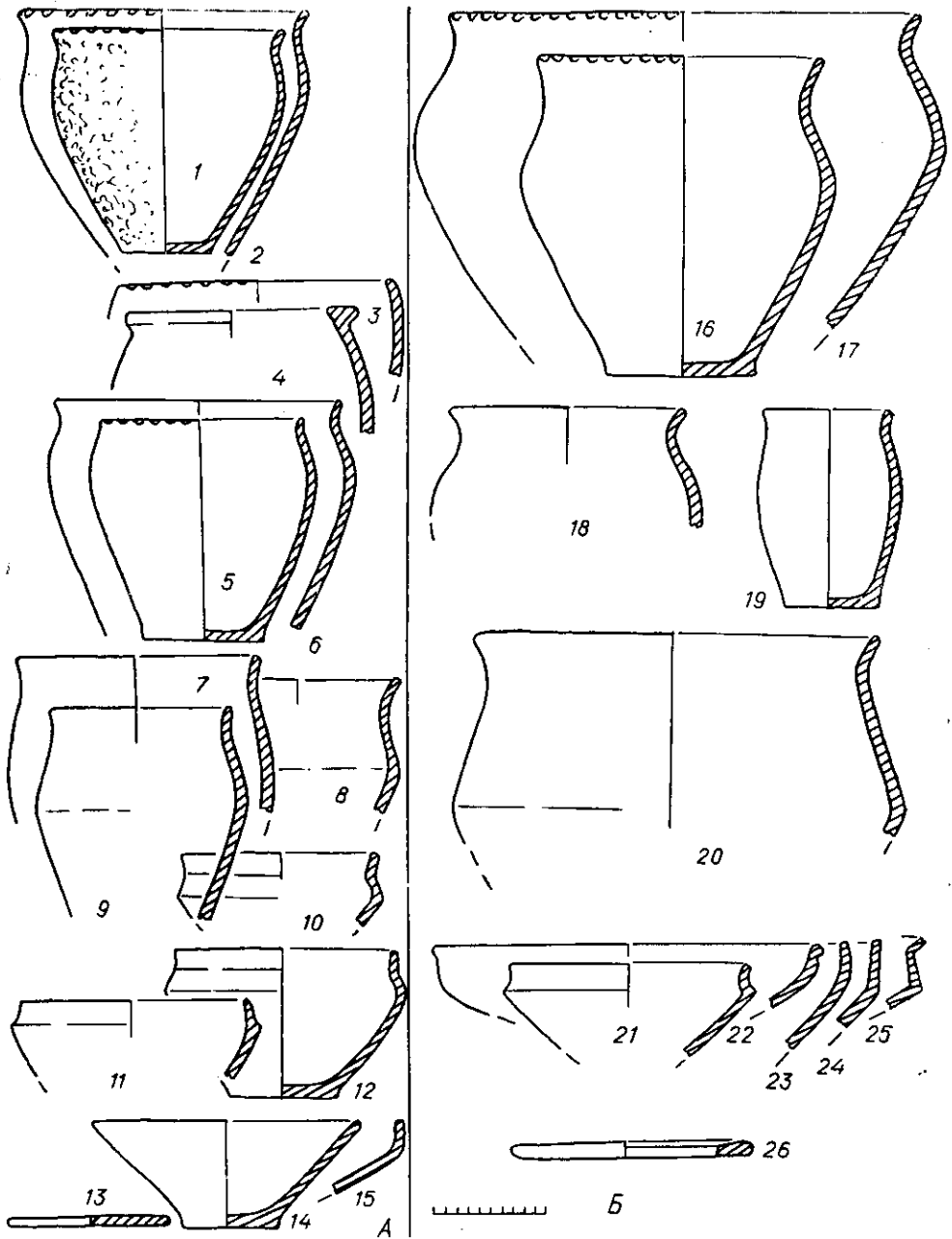

Рис. 4. Основні форми посуду з поселень кінця I — середини II ст. волинно-подільської групи (А), пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я (Б).

1—9, 13, 16—20, 26 — кухонна і тарна кераміка; 10—12, 14, 15, 21—25 — столова кераміка; 1, 2, 4, 5 — Пасіки Зубрицькі; 3, 12, 13 — Підбірці; 5—7, 8, 10, 14, 15 — Підберізи; 9 — Хорів; 11 — Зубра; 16, 18, 21, 25, 26 — Лютиж; 17, 19, 23, 24 — Оболонь; 20, 22 — Дівич Гора.

ськими традиціями обробки їх поверхні або ж пшеворських форм із зарубинецьким орнаментом.

Подібна картина простежується на поселеннях в Зубрі, Хоріві та ін.²³ На першій пам'ятці зарубинецькі горщики становлять 42, на другій — 50% всіх горшкоподібних посудин (рис. 4). На поселенні в Підріжжі з шести типів горщиків два мають аналогії в зарубинецькій культурі, два — в пшеворській, а два характерні як для пшеворської, так і для зарубинецької культури²⁴. Аналогічна картина простежується на поселенні в Вербоквіцах на лівому березі Західного Бугу. З чотирьох

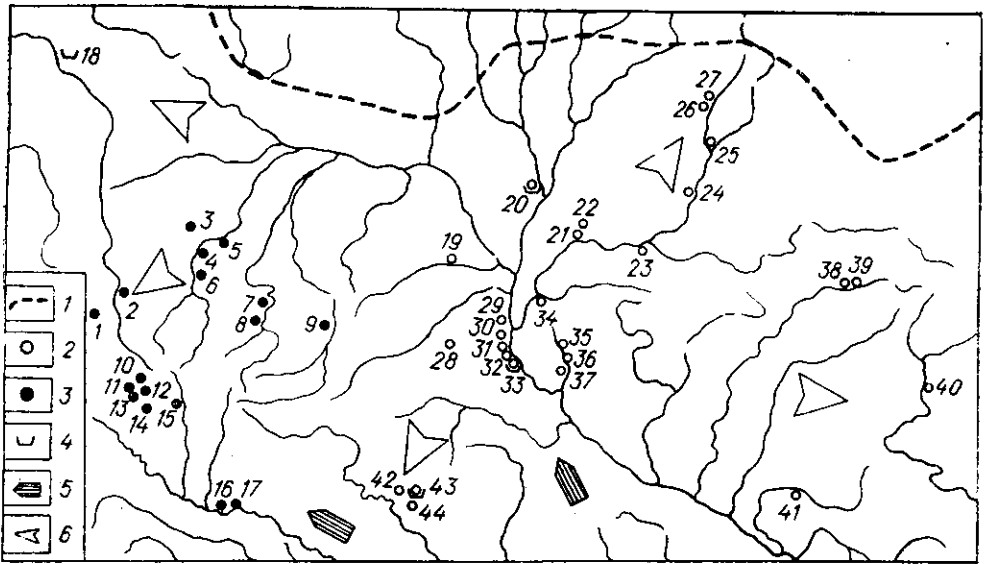

Рис. 3. Пізньозарубинецькі пам'ятки та пам'ятки волино-подільської групи кінця I — середини II ст. н. е.

1 — Белз; 2 — Святязів; 3 — Підріжжя; 4 — Боратин I; 5 — Семки; 6 — Луцьк-Гнідава; 7 — Білече; 8 — Боромель; 9 — Хорів; 10 — Підберізі; 11 — Підбірці; 12 — Пасіки-Зубрицькі; 13 — Зубра; 14 — Звенигород; 15 — Майдан-Гологірський; 16 — Велика Слобідка II; 17 — Оселівка; 18 — Гринівці Великі; 19 — Мартинівці; 20 — Чаплин; 21 — Киселівка; 22 — Зміївка; 23 — Стара Бутівка; 24 — Чулатово; 25 — Гримяч; 26 — Синьково; 27 — Почеп; 28 — Бородянка; 29 — Лютиж; 30 — Оболонь; 31 — Нові Безрадичі (урочище Глибоке); 32 — Таценьки; 33 — Дівч-Гора; 34 — Бірки; 35 — Селище; 36 — Коржі; 37 — Вовчків; 38 — Шмирево; 39 — Картамишеве II; 40 — Шосейне; 41 — Осиївка; 42 — Носівці; 43 — Рахни; 44 — Мар'янівка.
Умовні позначення: 1 — межа балтських культур лісової зони (за В. В. Седовим та ін.); 2 — пізньозарубинецькі поселення; 3 — поселення волино-подільської групи; 4 — пізньозарубинецькі могильники; 5 — напрям руху сарматів; 6 — напрям руху населення Середнього Подніпров'я в I—II ст.

стров'ї, пізніше, в III фазі пізньолатенського часу, тобто близько середини I ст. н. е. В той же час зарубинецькі елементи з'являються на таких липицьких пам'ятках, як Ремезівці²¹.

Зарубинецькі племена в ряді випадків осідали на існуючих пшеворських поселеннях, змішуючись інколи з липицьким населенням. Поряд з такими поселеннями виникає ряд нових пшеворсько-зарубинецьких пам'яток, що свідчать про певні етнокультурні і демографічні зміни.

Топографія нових поселень дещо інша. Вони розміщуються вже не лише в долинах, а й на південних схилах балок, підвищень. Поряд з будівлями, що мають близьку до овальної в плані форму і дещо заглиблену в материк долівку, з'являються прямокутні і квадратні напівземлянки з вогнищем, викладеним каменем у куті або невеликому заглиблені в центрі. Зміни в домобудівництві сталися, очевидно, не лише за рахунок внутрішнього розвитку пшеворських племен, а й під впливом зарубинецької культури.

Показовим є співвідношення пшеворської і зарубинецької кераміки на поселенні другої половини I — початку II ст. н. е. в Підбірцях Львівської області. З п'яти типів горщиків, виділених для даної пам'ятки, два є зарубинецькими, два — пшеворськими й один — липицьким. З трьох типів мисок — всі пшеворські. Загалом, зарубинецькій культурі належить близько 23% посудин. Орнамент у вигляді дальцевих вдавлень і насічок по краю вінець, характерний для зарубинецької культури Полісся і відсутній на пам'ятках попереднього періоду цього регіону, нанесений на 28% горщиків, причому часто ним прикрашені посудини типово пшеворських форм і зі спеціально ошершавленою поверхнею²². Таким чином, керамічний комплекс цього поселення характеризується сполученням зарубинецьких форм горщиків з пшевор-

Ми дотримуємося точки зору, згідно з якою зарубинецька культура Середнього Подніпров'я в середині або наприкінці I ст. н. е. переживає гостру кризу¹⁰. Саме в цей час зникають зарубинецькі могильники у Прип'ятському Поліссі, на Середньому і Верхньому Дніпрі, відсутні більш пізні матеріали і на поселеннях.

Зарубинецькі пам'ятки змінюються в даному регіоні старожитностями типу пізніх комплексів Лютежа, Оболоні, Дівич-Гори та іншими, які зберегли тією чи іншою мірою елементи зарубинецької культури рубежу нашої ери. Найбільш чітко зарубинецькі риси помітні в керамічному комплексі названих і подібних їм пам'яток¹¹. Для нього характерні корчаги і горщики з високими розтрубоподібними шийками, прикрашеними по вінцях пальцевими вдавленнями або насічками, округлими або ребристими обрисами плічок, розташованих у верхній частині тулуба. Рідше, ніж в класичній зарубинецькій культурі, трапляється столовий посуд, представлений лошеними мисками і, як виняток, кухликами та горщиками. Форми мисок продовжують зарубинецьку традицію: серед них переважають посудини з S-подібним плавним або ребристим профілем вінець. Порівняно частими є циліндричні миски типу Почапа. Якість лошіння, як правило, гірша, ніж на посуді рубежу нашої ери. Як і в зарубинецькій культурі, трапляються диски та зрідка—конічні покоришки.

Зарубинецький набір металевих виробів особистого вбрання, який тяжів до середньо- і пізньолатенських традицій, замінюється набором ранньоримського часу: одночленими «верхньодніпровської» серії, гостропрофільованими й очковими фібулами¹².

Зміни відбулися й у домобудівництві: заглиблені основи споруд мають більш чітку прямокутну форму порівняно з зарубинецьким часом. Очевидно, рідше застосовується каркасна конструкція стін з глиняною обмазкою. Про це свідчать матеріали поселень Лютежа й Оболоні. Житла зі шматками глиняної обмазки трапляються тут рідко¹³. Вогнища розташовані на рівні долівки або в неглибоких ямках і деколи вимощені камінням. Вони знаходяться в кутах або центральній частині будівель. На зміну поселенням і городищам, розташованим, як правило, на мисах корінного берега, приходять обширні поселення на дюнах, у межах заплав або на краях надзаплавних терас. Судячи за знахідками одночленної підв'язної фібули, уламків скляних посудин і сіроглиняної миски на Дівич-Горі¹⁴, а також очкової фібули пруської серії на поселенні Лютіж, пам'ятки Середнього Подніпров'я даного типу відносяться до періоду середина I — середина II ст. н. е. Загалом, територія поширення пізньозарубинецьких пам'яток, одну групу яких складають середньодніпровські старожитності, що демонструють найбільш повне збереження рис класичного зарубинецького субстрату, значно розширюється порівняно з тим ареалом, який займала зарубинецька культура на рубежі нашої ери. Ця обставина примусила ряд дослідників говорити про зарубинецький вибух, що стався, як вважають, у результаті натиску сарматів на рубежі і в I ст. н. е.¹⁵ Саме в цей період активно заселяються Подесення, де виникають пам'ятки типу Почапа¹⁶, і Південне Побужжя, де з'являються старожитності типу Мар'янівка і Рахни¹⁷. Одночасно в глибині Лісостепового Лівобережжя і навіть Степу з'являються такі пізньозарубинецькі пам'ятки, як Осипівка, Картамишеве II¹⁸, яке можна датувати II ст. н. е. (рис. 3).

Зарубинецьке проникнення у Верхів'я Дністра і Західну Волинь почалося приблизно в той самий час. Це підтверджують матеріали пшеворського поселення пізньолатенського часу в Черепині, в об'єктах якого разом з типово пшеворською керамікою знайдено «зарубинодні» посудини¹⁹. Такий самий матеріал трапився в деяких житлах і господарських спорудах поселення пшеворської культури в Пасіках-Зубрицьких²⁰, причому на інших об'єктах фази II пізньолатенського часу цієї пам'ятки зарубинецькі матеріали відсутні. Очевидно, зарубинецьке населення з'явилося на згаданих поселеннях, як і на Верхньому Подні-

типів горщиків, виявлених на цьому поселенні, два відносяться до зарубинецької, два — до пшеворської культури.

Розглянуті матеріали переконливо свідчать про активний процес взаємодії пшеворської і зарубинецької культур на Західній Волині і Верхньому Подністров'ї в ранньоримський час. У результаті цього процесу складаються пам'ятки, об'єднані нами в волинсько-подільську культурну групу. Якщо на ранніх пам'ятках цієї групи (стадія В-1 ранньоримського часу) пшеворські і зарубинецькі елементи виступають ще ізольовано, в чистому вигляді, то на більш пізніх пам'ятках вже виділяються тип житлової будівлі та форми посудин, що поєднують зарубинецькі і пшеворські елементи.

У пшеворсько-зарубинецькому інтеграційному процесі у Верхньому Подністров'ї на відміну від Волині взяли активну участь також липицькі племена. Це ілюструють матеріали могильника в Звенигороді, де відзначено співіснування липицького і пшеворського поховальних обрядів²⁵, поселення в Ремезівцях, на якому поряд з липицькими знайдено матеріали зарубинецької і пшеворської культур²⁶. На поселеннях волино-подільської групи ліпна кераміка липицької культури становить приблизно 2%. Досить часто на цих пам'ятках трапляються фрагменти гончарного посуду і прясла липицької культури.

Аналогічний процес, очевидно, проходив в Середньому Подністров'ї. Якщо в пізньолатенський час тут відомі окремі пам'ятки лукашівської культури (Сокил, Круглик) і культури ясторфського типу (Горошева), то вже на стадії В-1 ранньоримського часу вже наявні матеріали пшеворської культури. Вони співіснують в одних об'єктах із фракійськими матеріалами. Це підтверджують матеріали розкопок поселення в Бернашівці²⁷. У відкритому на цьому поселенні об'єкті керамічний матеріал характеризується поєднанням пшеворських і фракійських форм. Пізніше, на стадії В-2, на Середньому Дністрі з'являються пам'ятки, дуже близькі до волино-подільських, проте з більшою кількістю фракійських елементів. Прикладом можуть служити матеріали поселень поблизу сіл Велика Слобідка I, Оселівка²⁸. Не виключено, що такі пам'ятки виникли в результаті припливу пшеворсько-зарубинецького населення Волині і Верхнього Подністров'я. Це тим більш вірогідно, що в цих районах у результаті припливу зарубинецьких племен створився надлишок населення. Можлива також часткова інфільтрація на захід племен Південного Побужжя — носіїв старожитностей типу Мар'янівки, Носівці, Рахни²⁹.

Поряд із зарубинецькими матеріалами на пам'ятках Південного Побужжя виявлено ряд посудин, форма і орнамент яких характерні для пшеворської культури. Такими є, наприклад, переважаюча кількість форм мисок. Як і всюди на досліджуваній території, на Південному Побужжі поширюються металеві вироби ранньоримських зразків (очкові і гостропрофільовані фібули, шпори). Своєрідності цій групі надає порівняно чисельний північнопричорноморський імпорт (амфори, намисто, деякі типи фібул, браслетів тощо).

Приблизно в цей час у Середньому Подністров'ї з'являються перші сарматські пам'ятки, до яких відносяться і нещодавно відкриті багаті поховання під Ямполем.

Одночасно з появою зарубинецьких рис у західних областях УРСР ряд пшеворських елементів проникає у Середнє Подніпров'я³⁰. Аналіз кераміки пізньозарубинецьких пам'яток цього регіону показує, що на них з'являються деякі форми посуду місцевого походження. До них відносяться гостроріберні миски, горщики з короткою шийкою і слабовираженими плічками, розташованими вище середини висоти, і деякі інші форми, близькі до кераміки пшеворської культури. Деколи поверхня посудин спеціально ошершавлювалася, а також з'являються горщики, орнаментовані нігтьовими зашипами по тулубу. Однак форми, що нагадують пшеворські, серед пізньозарубинецького посуду Середнього Подніпров'я становлять меншість. Проте їх наявність над-

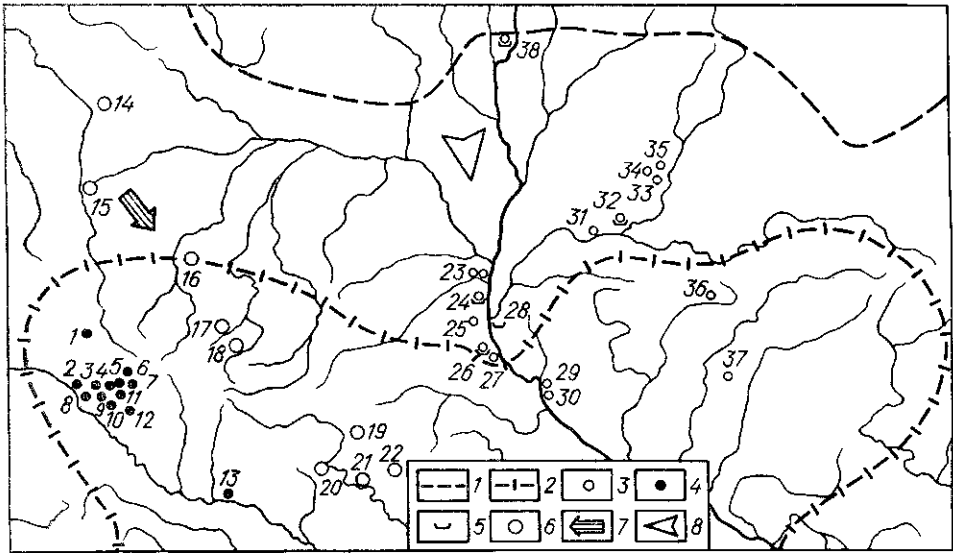

Рис. 5. Пам'ятки України кінця II—III ст. н. е.

1 — Корчівка; 2 — Березець; 3 — Сокильники II; 4 — Підберізиці; 5 — Давидів; 6 — Кожичі; 7 — Жирівка; 8 — Твірж; 9 — Сокильники I; 10 — Боршовичі; 11 — Пасіки-Зубрицькі; 12 — Воля Комузенька; 13 — Велика Слобідка I; 14 — Брест-Тришин; 15 — Любомль; 16 — Боратин I; 17 — Боромель; 18 — Лепесівка; 19 — Слобідка; 20 — Гунька; 21 — Зяньківці; 22 — Демидівка; 23 — Грині; 24 — Козаровичі (урочище Буслівка); 25 — Білогородка; 26 — Нові Безраличі (урочище Митьків Кут); 27 — Обухів III; 28 — Бортничі; 29 — Решітки; 30 — Сушки 2; 31 — Мена 5; 32 — Киретівка; 33 — Лавриків Ліс; 34 — Фростовичі; 35 — Колодязьний Бугор; 36 — Беседівка; 37 — Вовки; 38 — Абідня.

Умовні позначення: 1 — межа балтських культур лісової зони (за В. В. Седовим та ін.); 2 — межа черняхівської культури (за Е. О. Симоновичем та ін.); 3 — пам'ятки типу Грині і ранні пам'ятки кийської культури; 4 — пам'ятки волино-подільської групи типу Сокильники I — Давидів; 5 — могильники кийської культури; 6 — пам'ятки вельбарської культури; 7 — напрям руху вельбарських племен; 8 — напрям переселення верхньодніпровських пізнязарубинецьких племен.

звичайно показова, оскільки вказує на той факт, що контакти місцевого населення з центральноєвропейським культурним ареалом у I—II ст. н. е. не припинялися. До подібних висновків прийшли також дослідники зарубинецької культури³¹.

Ця картина, що характеризується крайньою мозаїчністю, ще більше ускладнюється в другій половині II ст. н. е., коли у східній частині досліджуваного ареалу з'являються пам'ятки типу Грині (рис. 5). Серед матеріалів таких поселень, як Грині³², Решітки в Середньому Подніпров'ї, Вовки³³ в Лісостеповому Лівобережжі, наявність зарубинецьких елементів значно нижча, ніж на згаданих вище пізнязарубинецьких пам'ятках. Топографія поселень, а також основний тип житла (квадратна у плані напівземлянка з вогнищем в одному з кутів, в деяких випадках — з центральним стовпом) загалом близькі до пізнязарубинецьких. Разом з тим характер керамічного комплексу визначають посудини з широкою горловиною і слабовираженими плічками, поверхня яких часто вкрита слідами розчосів гребінцем. Такі горщики і корчаги не мають прямих аналогій серед місцевих пізнязарубинецьких старожитностей. Лощені миски в таких комплексах трапляються порівняно рідко і близькі до описаних вище як пшеворських, так і пізнязарубинецьких.

Кераміка типу Грині і Решітки подібна до матеріалів поселення і могильника Абідня (Адаменка) у Верхньому Подніпров'ї. Ця пам'ятка, судячи за знахідками ранньоримської емалевої брошки і ручки шкатулки, уламка червонолакової посудини, а також формами кераміки, досить близьких до посуду з Чаплина, відноситься до II—III ст. Можна припустити, що в оформленні своєрідної культури Верхнього Подніпров'я цього періоду, крім місцевого зарубинецького населення, деяку роль відіграли племена культури штрихованої кераміки. Про це

свідчать поширення звичаю покривати поверхню посуду розчосами гребінкою, а також деякі форми ліпного посуду. Жителі верхньодніпровських пам'яток типу Абідня, просунувшись на південь, очевидно, взяли безпосередню участь у створенні на Київщині таких поселень, як Грині і Решітки, які можна вважати перехідними до пам'яток київського типу. Хронологія даної групи пам'яток встановлюється в рамках близько другої половини II ст. н. е. на основі фрагмента червонолакової чаші і намистини (Грині), фрагментів амфор ранньоримського часу, а також фібули типу 84, за класифікацією О. Альмгрена (Вовки) ³⁴.

Наприкінці II — на початку III ст. в Середньому Подніпров'ї (як і в Південно-Східній Білорусії, Подесенні і Посеймі) поширюються ранні пам'ятки київського типу, на яких ще не помітні впливи черняхівської культури. Вони представлені поселенням Сушки 2, поселенням і могильником Козаровичі і більшістю комплексів поселення Нові Безрадиці ³⁵. На відміну від вищеописаних старожитностей I—II ст. ці пам'ятки характеризуються більшою одноманітністю, тільки їм властивим речовим комплексом, що відрізняється від сусідніх археологічних культур. На зміну різноманітним типам посуду I—II ст. приходять небагатий асортимент кераміки, серед якої виділяються корчаги з максимальним розширенням тулуба у верхній частині, а також біконічні і округлободі горщики ³⁶. Хоча більшість форм горщиків сягає до зарубинецьких прототипів, посудини з короткою шийкою і слабoproфільованими плічками мають аналогії на пшеворських пам'ятках. Високі лощені миски простих ребристих форм, що нагадують пшеворські, як і диски, трапляються рідко. Кухлики, вази, лощені горщики і конічні покритишки взагалі відсутні. Винця посудин деколи прикрашаються насічками або пальцевими вдавленнями.

На жаль, малочисельність поховальних пам'яток київського типу і повна відсутність могильників II — початку III ст. у Верхньому Подністров'ї і Західній Волині затруднюють виявлення їх спільних чи відмінних рис. Проте слід відзначити, що така деталь поховального обряду київської культури Середнього Подністров'я, як супроводження поховань фрагментами повторно перепаленої кераміки (Козаровичі), ближча до пшеворської, ніж до класичної зарубинецької культури.

У західних областях у цей же час формуються старожитності типу Сокільники I — Давидів, що ввібрали елементи пшеворської, зарубинецької і частково липицької культур. Вони становлять наступний етап розвитку пам'яток волино-подільської групи.

Більшість поселень цього періоду розміщені на південних схилах балок, підвищень. Одноманітного характеру набувають житла. Це виключно напівземлянки прямокутної форми із стовповими ямами по кутах і посередині протилежних стінок і вогнищем, викладеним каменями, або глинобитною піччю в куті. З'являються одиничні глинобитно-плетневі наземні житла з вогнищем, викладеним камінцями.

Серед керамічного комплексу вже неможливо виділити специфічно зарубинецькі, пшеворські чи липицькі форми. Переважають посудини, що становлять комбінацію більш ранніх типів. Основними серед кераміки є опуклободі, витягнуті горщики з незначно відігнутою шийкою і високо розміщеними плічками, біконічні ребристі горщики. Миски і диски-покришки представлені по одному, причому серед мисок є екземпляри, близькі до пізньозарубинецьких. Зникають орнамент на горщиках, лощений посуд, спеціальна ошершавленість поверхні. Загалом, кераміка поселень типу Сокільники I — Давидів дуже близька до посуду середньодніпровських ранніх пам'яток київської культури (Сушки 2, Козаровичі, Нові Безрадиці, рис. 6). На відміну від останніх, де майже або зовсім відсутня гончарна кераміка, на пам'ятках волино-подільської групи з'являється невелика кількість гончарного посуду провінціально-римського типу, очевидно, причорноморського походження. Найбільш раннім комплексом з провінціально-римською керамікою є житло 3 з поселення в Пасіках-Зубрицьких, де знайдено бронзову фібулу типу

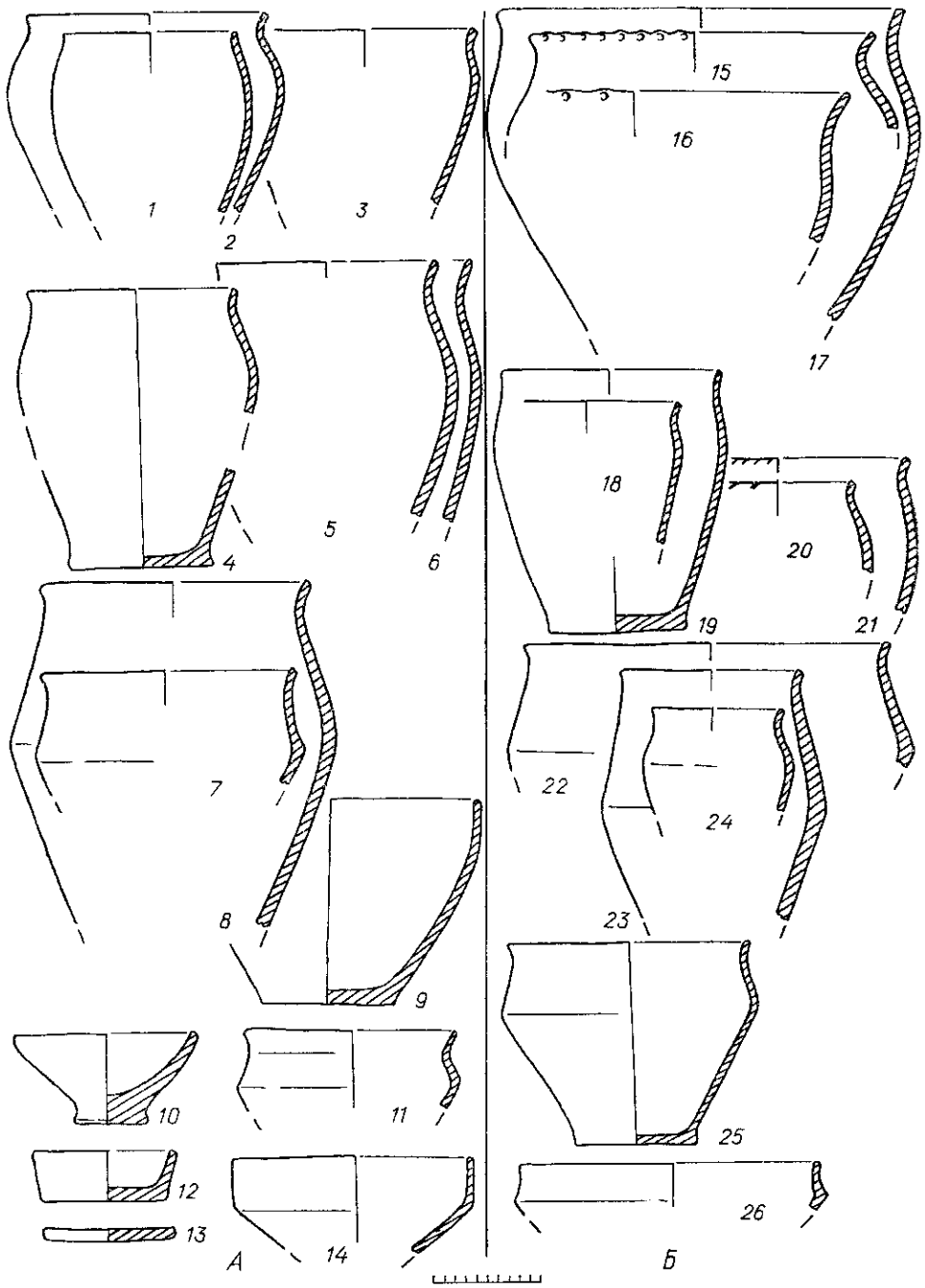

Рис. 6. Основні форми посуду з комплексів кінця II—III ст. пам'яток волино-подільської групи типу Сокильники I — Давидів (А), пам'яток типу Грині і ранніх пам'яток кнївської культури Середнього Подніпров'я (Б).

1—9, 13, 15, 24 — кухонна і тарна кераміка. 1, 4, 11 — Давидів; 2, 3, 8, 9 — Пасіки-Зубрицькі; 5—7, 10, 14 — Сокильники I; 12, 13 — Підберізці; 15, 24, 25 — Сушки 2; 16—22 — Грині 2; 17—21, 23 — Козаровичі; 26 — Грині I.

84, за класифікацією О. Альмгрена, з другої половини II ст. н. е. Це також комплекс житла 7 з поселення в Підберізцях з фібулою, похідною від гостропрофільованих, що датуються другою половиною II — початком III ст. У першому житлі гончарна кераміка становила 14,6%, в другому — 6,7. Переважна більшість уламків належала міскам з лощеною поверхнею і пролощеним хвилястим орнаментом, що мають ана-

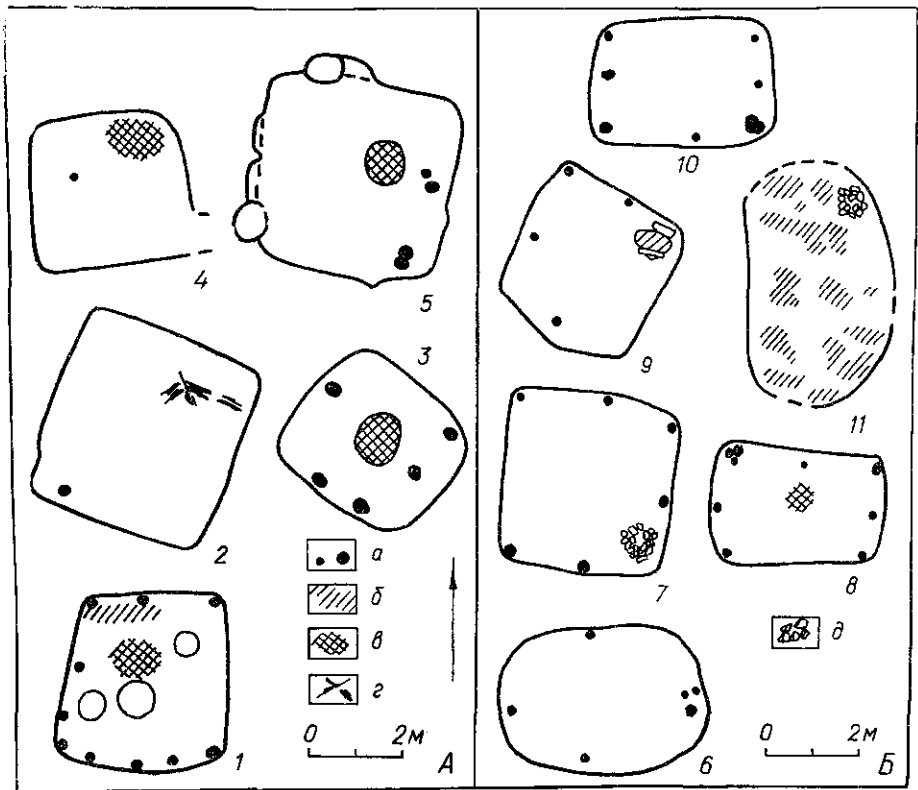

Рис. 7. Основні типи жител рубежу нашої ери — III ст. н. е. з пам'яток Середнього Подніпров'я (А), Верхнього Подністров'я та Західної Волині (Б).

1 — Пилипенкова Гора; 2, 3 — Лютиж; 4 — Грині; 5 — Сушки 2; 6, 9—11 — Пасіки-Зубрицькі; 7, 8 — Підберізиці; 1, 6 — житла рубежу I ст. н. е.; 2, 3, 7, 8 — житла кінця I — середини II ст.; 4, 5, 9—11 — житла кінця II — III ст.
Умовні позначення: а — стовпові ями; б — розвал глиняної обмазки; в — місце вогнища; г — горіле дерево; д — каміння.

логії на пізньоантичних пам'ятках Північного Причорномор'я II—III ст.³⁷ Очевидно, з цього району в Подністров'я поступали також амфори, південні типи фібул, намиста з єгипетського фаянсу, ротаційні жорна та інші предмети. Все це свідчить, що, починаючи з другої половини II ст. н. е., населення Подністров'я поступово втягується у сферу впливів провінціально-римської культури. Наприкінці II — у першій половині III ст. під її впливами тут складаються основні елементи, характерні для місцевої групи пам'яток черняхівського типу, досліджених В. Д. Бараном³⁸. Детальне порівняння волино-подільських і черняхівських пам'яток не залишає сумніву в їх близькості. Поселення розташовані в однакових топографічних умовах, часто в одних і тих самих місцях. Подібні форми заглиблених і наземних жител, їх конструкція, інтер'єр (рис. 7). Порівняння ліпної кераміки двох груп пам'яток також свідчить про їх типологічну спорідненість³⁹. Ідентичні окремі групи господарсько-побутових предметів, прикрас. Певні відмінності, що простежуються між цими пам'ятками, пояснюються різним рівнем соціально-економічного розвитку етнічно спорідненого населення.

Аналогічна картина спостерігається на Середньому Дністрі. Матеріали для такого висновку одержані нами при дослідженні поселення поблизу с. Велика Слобідка І Кам'янець-Подільського району⁴⁰. Тут знайдено напівземлянкове житло прямокутної форми та кілька господарських споруд з ліпним посудом, який типологічно близький до пшеворсько-зарубинецьких керамічних матеріалів кінця I—II ст. цього самого поселення. В житлі виявлено бронзову фібулу підв'язної конструкції з рубчастим кільцем на спинці, що датується III ст. н. е. В об'єк-

тах знайдено невелику кількість гончарної сіроглиняної кераміки.

Як відомо, в IV ст. н. е. на цій території виникають поселення, збудовані квадратними напівземлянками з печами-кам'янками в кутах і ліпною керамікою, близькою до ранньосередньовічних слов'янських керамічних комплексів (Теремці, Бакота, Сокіл) ⁴¹.

На значній частині Волині та Південному Побужжі процес включення пшеворсько-зарубинецьких старожитностей в черняхівську культуру був ускладнений вторгненням сторонніх елементів, передусім вельбарських. На території Західної Волині пам'ятки вельбарської культури з'явилися наприкінці II --початку III ст. н. е. На поселенні в Боратині об'єкти цієї культури перекривали шар поселення I—II ст. з матеріалами волино-подільської групи. Знахідка в одному з вельбарських об'єктів двочленної підв'язної залізної фібули, виготовленої з круглого стержня (група 16, серія 2, за А. К. Амброзом), дозволяє припустити, що вельбарське населення з'явилося на поселенні вже наприкінці II ст. В даний час немає даних, які б свідчили про змішання місцевого і прийшлого населення в згаданий час. Очевидно, під тиском вельбарських племен носії пам'яток волино-подільської групи відійшли на південь, у Подністров'я, і, можливо, на схід; у Середнє Подніпров'я.

Поминувши Верхнє Подністров'я, вельбарські племена уже в III ст. н. е. з'явилися на Південному Побужжі, про що свідчить наявність тут групи поселень, досліджених П. І. Хавлюком (Гунька, Демидівка, Слобідка, Заньківці та ін.) ⁴². На поселеннях знайдено витягнуто-прямокутні наземні житла глинобитної конструкції з ліпною керамікою вельбарської та пізньопшеворської культур. Керамічний комплекс містить невелику кількість гончарної кераміки провінціально-римського типу. Ці пам'ятки слід відрізнити від старожитностей типу Дитиничі—Капустяниці, які пов'язані з другою хвилею переселення вельбарських племен на південний схід, що мала місце в III ст. н. е., коли склалася черняхівська культура.

Таким чином, паралельність етнокультурного розвитку в Середньому Подніпров'ї, Подністров'ї, Західній Волині та Південному Побужжі простежується на кожному з виділених етапів розвитку місцевих племен. Близько середини I ст. н. е. зникають зарубинецька і пшеворська культури в їх класичному пізньолатенському прояві. З середини I ст. до середини II ст. н. е. на вказаній території, а також в Лісостеповому Лівобережжі та Подесенні поширюються пам'ятки, що певною мірою зберегли зарубинецькі елементи. Ті самі компоненти, змішуючись з пшеворськими, з'являються на пам'ятках Західної Волині та Подністров'я. Одночасно на схід проникають пшеворські елементи. Визначальною рисою пам'яток цього регіону є співіснування на них елементів зарубинецької та пшеворської культур. Між собою вони різняться кількісним співвідношенням тих чи інших елементів, пов'язаних з різною місцевою підосною. Це проявляється в характері кераміки, домобудівництва, поховального обряду. Так, у волино-подільській групі на Західній Волині і Верхньому Подністров'ї основними є пшеворські елементи, в Середньому Подністров'ї поряд з ними досить виразно проявляється дакійський субстрат. У Південному Побужжі і Середньому Подніпров'ї помітно переважає зарубинецький компонент. Пам'ятки Середнього Подніпров'я містять, крім того, деякі сарматські, пізньоскіфські та інші субстратні елементи. Очевидно, в процесі подальших досліджень виникає можливість слідом за волино-подільською виділити в окресленому регіоні ще кілька культурних груп.

Виділений пшеворсько-зарубинецький регіон достатньо обширний і загалом обмежується на півночі територією поширення археологічних культур лісової смуги (культури штрихованої кераміки, дніпро-двінська, мошинська), які належали балтським племенам. На заході, у верхів'ях правого берега Вісли і лівобережжя Західного Бугу, виділена область межує з пшеворськими пам'ятками, які значною мірою відрізн-

няються від досліджуваних. Східну межу в даний час можна визначити приблизно районами верхів'їв Сейму і Псла.

З другої половини II ст. помітна тенденція до уніфікації культури в межах даної культурної області, що, очевидно, свідчить про формування тут єдиного етносу. Цей процес був перерваний інвазією вельбарських племен наприкінці II — початку III ст. і подіями, пов'язаними з утворенням черняхівської культури. В ареал останньої увійшли південні і західні райони пшеворсько-зарубинецької культурної області. В більш-менш чистому вигляді її розвиток проходив у північно-східній частині виділеного ареалу і був пов'язаний з київською культурою, що виникла на зарубинецькому субстраті.

Після розпаду черняхівської культури наприкінці IV—V ст. складання даної культурної області завершилося. На основі пам'яток черняхівського часу верхів'їв Дністра і Західного Бугу формується місцева група празької культури⁴³. Певні спільні риси наявні між пам'ятками празької і київської культур у північно-східній частині Дніпровського Правобережжя⁴⁴. На основі лівобережних (деснянських) старожитностей київської культури в ході її проникнення в Лісостеп складається ранньосередньовічна пеньківська культура⁴⁵.

Пам'ятки київського типу Верхнього Подніпров'я, що мали значно менші контакти з черняхівською культурою, послужили основою для формування колочинської культури⁴⁶.

Носіями празької і пеньківської культур у даний час майже одностайно визнаються слов'янські племена, відомі за повідомленнями авторів раннього середньовіччя, які описали вторгнення словенів і антів у межі Візантії. Цей висновок підтверджується збігом території і хронології празької і пеньківської культур з даними писемних джерел, далшим розвитком цих культур, що переходять у давньоруську. Очевидно, етнічна належність населення першої половини I тис. н. е. виділеного ареалу, на основі культури якого виникла ранньосередньовічна слов'янська культура, також повинна визначатися як слов'янська, вірніше, праслов'янська, з врахуванням того факту, що етнонім «слов'яни» зафіксований лише в середині I тис. н. е. Для підтвердження даної гіпотези необхідні інтенсивні дослідження пам'яток I—III ст. згаданої території, насамперед у малодосліджених районах Східної Волині.

Д. Н. КОЗАК, Р. В. ТЕРПИЛОВСКИЙ

О культурно-историческом процессе на территории Украины в первой четверти I тыс. н. э.

Резюме

В последние годы с расширением источниковедческой базы археологических памятников первых веков нашей эры открылась возможность сопоставления этапов этнокультурного развития племен Среднего Поднепровья и верховьев Западного Буга и Днестра. В I в. н. э. в Среднем Поднепровье классическая зарубинецкая культура сменяется памятниками типа поздних комплексов Лютежа, Оболони, Девич-Горы. Территория позднезарубинецких памятников сильно расширяется по сравнению с зарубинецкой культурой: активно заселяются Днепроовское Левобережье, а также Южное Побужье. Одновременно зарубинецкое проникновение начинается и в ареалы пшеворской и липицкой культур в верховьях Днестра и Западной Волини. На смену позднелатенскому комплексу пшеворских поселений Чышки, Черепин, Пасеки-Зубрицкие приходят памятники воыльно-подольской группы, сочетающие в керамике пшеворские и зарубинецкие черты.

В середине II в. н. э. в Поднепровье распространяются памятники типа Грени, связанные с верхнеднепровскими зарубинецкими племенами. На основе местных групп позднезарубинецких древностей и памятников типа Грени на рубеже II—III вв. складывается киевская культура. Одновременно в верховьях Днестра и Западного Буга формируются памятники второго этапа воыльно-подольской группы типа Сокольники I — Давыдов. Наблюдается тенденция к унификации культуры в пределах этой зарубинецко-пшеворской области, четко отличающейся от пшеворской культуры Висло-Одерского междуречья. Таким образом, вероятно, шел процесс сло-

ження єдиної культурної області на основі киевської культури і пам'яток волинсько-подільської групи. Цей процес був призупинений в результаті інвазії племен вельбарської культури, але в цілому завершився в середині I тис. н. е. з виникненням на цій основі культур ранньсередньовічних славян.

- ¹ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Molopolisce Wschodniej. — Lwów, 1936; Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. — К., 1975. — 170 с.
- ² Smit Z. Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w Hryniewiczach-Wielkich koło Biełska Podlaskiego. — WA, 1927, t. 7.
- ³ Павлюк П. І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі. — Археологія, 1971, 4, с. 84—94; Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережного Дністра. — Археологія, 1975, 18, с. 7—19.
- ⁴ Бидзиля В. И., Пачкова С. П. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж. — МИА, 1969, № 160, с. 57—75.
- ⁵ Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. — М., 1970, с. 50—52.
- ⁶ Кухаренко Ю. В. О так называемых зарубинецких памятниках Подолии. — В кн.: Проблемы советской археологии. М., 1978, с. 142—146.
- ⁷ Баран В. Д. Черняхівська культура. — К., 1981, с. 157—162.
- ⁸ Щукин М. Б. Археологические данные о славянах II—IV вв. н. э. — АС, 1976, № 17, с. 70—78.
- ⁹ Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984, с. 3—91.
- ¹⁰ Каспарова К. В. О верхней хронологической границе зарубинецкой культуры Припятского Полесья. — СА, 1976, № 3, с. 139—140.
- ¹¹ Кравченко Н. М. Исследования славянских памятников на Стугне. — В кн.: Славяне и Русь. Киев, 1979, с. 77—79.
- ¹² Кравченко Н. М., Гороховский Е. Л. О некоторых особенностях развития материальной культуры населения Среднего Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. — СА, 1979, № 2, с. 53—59; Циндровська Л. О. Про деякі типи фібул перших століть нашої ери на Середньому Подніпров'ї. — Археологія, 1982, 37, с. 86—94.
- ¹³ Шовкопляс А. М. Исследования на Оболони в Киеве. — НОСА (тезисы), 1979, т. 3, с. 34—35; Бидзиля В. И., Пачкова С. П. Указ. соч., с. 53—55.
- ¹⁴ Циндровская Л. А. Новые позднерубинецкие памятники в бассейне р. Стугны. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР (тезисы). Киев, 1981, с. 93—94.
- ¹⁵ Максимов Е. В. Взаемовідносини зарубинецьких та скіфських племен Подніпров'я. — Археологія, 1978, 28, с. 45—55; Максимов Е. В. Зарубинецька культура на території УРСР. — Киев, 1982, с. 75—81.
- ¹⁶ Заверняев Ф. М. Почепское селище. — МИА, 1969, № 160, с. 88—118.
- ¹⁷ Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережного Дністра, с. 7—18.
- ¹⁸ Телегін Д. Я., Беляева С. О. Пам'ятки ранньослов'янського типу Орелі. — Археологія, 1975, 18, с. 92—107; Горюнов Е. А. Исследования в Курской области. — АО 1979 г., М., 1980, с. 50—51.
- ¹⁹ Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков нашей эры в Поднепровье и Западном Побужье. — В кн.: Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983, с. 82, рис. 3, 4—14.
- ²⁰ Там же, с. 79, рис. 1.
- ²¹ Цигилик В. М. Вказ. праця, с. 94—104.
- ²² Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков нашей эры., с. 84, рис. 4; с. 86, рис. 6.
- ²³ Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі, рис. 27, 33.
- ²⁴ Воляник В. К. Населення Волини першої половини I тис. н. е.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1978, с. 11.
- ²⁵ Козак Д. Н. Могильник початку нашої ери у с. Звенигород на Львівщині. — Археологія, 1978, 25, с. 96—107.
- ²⁶ Цигилик В. М. Вказ. праця, с. 33—37, рис. 22, 25, 29—31, 37, 39.
- ²⁷ Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков нашей эры., с. 99, рис. 13.
- ²⁸ Козак Д. Н. Раскопки у с. Великая Слободка на Днестре. — АО 1980 г., М., 1981, с. 259; Цыгылык В. Н. Двухслойное поселение у с. Оселивка на Днестре. — АО 1975 г., М., 1976, с. 402.
- ²⁹ Хавлюк П. І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі. — Археологія, 1981, 4, с. 84—91; Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережного Дністра, с. 7—19.
- ³⁰ Максимов Е. В. Новые зарубинецкие памятники в Среднем Поднепровье. — МИА, 1969, № 160, с. 49; Максимов Е. В. Зарубинецька культура на території УРСР, с. 110, 124, 126, 131—132.
- ³¹ Максимов Е. В. Зарубинецька культура на території УРСР, с. 131—132.
- ³² Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л., 1981, с. 39—41.
- ³³ Там же, с. 37—38.

- ³⁴ Терпиловский Р. В. К сложению памятников киевского типа. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР (тезисы), с. 94.
- ³⁵ Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева. — В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 11—21; Абашина Н. С., Горюховский Е. Л. Керамика пізньозарубинецького поселення Обухів. III. — Археологія, 1975, 18, с. 61—71.
- ³⁶ Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян..., с. 11—91; Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — Киев, 1984, с. 45—50.
- ³⁷ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых веков нашей эры. — Киев, 1976, с. 91, табл. VII, 29—31, 33; с. 99, табл. IX, 1—7.
- ³⁸ Баран В. Д. Вказ. праця, с. 3—148.
- ³⁹ Козак Д. Н. Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — Археологія, 1982, 37, с. 31—48.
- ⁴⁰ Козак Д. Н. Раскопки у с. Великая Слободка на Днестре, с. 259.
- ⁴¹ Баран В. Д. Вказ. праця, с. 147—148.
- ⁴² Хавлюк П. І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту у 1976 р. — НА ІА АН УРСР, 1976, ф. е., с. 80—92, с. 2.
- ⁴³ Баран В. Д. Вказ. праця, с. 163—177.
- ⁴⁴ Кравченко Н. М. Исследования славянских памятников..., с. 86—87.
- ⁴⁵ Терпиловский Р. В. Указ. соч., с. 78—93.
- ⁴⁶ Там же, с. 73—78.